

पर्यटन आणि महिला सक्षमीकरण

सहा. प्रा. ऋतुजा रंगराव पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज

rutujapatil1141999@gmail.com

प्रस्तावना-

पर्यटन हा आजच्या काळातील सर्वात वेगाने वाढणारा उद्योग मानला जातो. पर्यटनामुळे आर्थिक विकास, रोजगार निर्मिती आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण घडते. विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागात पर्यटनामुळे महिलांना रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध होतात. त्यामुळे महिलांचे आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण होण्यास मदत होते.

महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने पर्यटन क्षेत्र अत्यंत उपयुक्त ठरते. पारंपरिक समाजात महिलांना घरगुती कामांपुरते मर्यादित ठेवले जात होते; मात्र आज पर्यटन क्षेत्रामुळे महिलांना रोजगार, स्वावलंबन आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळू लागली आहे.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना शिक्षण, रोजगार, निर्णयक्षमतेचा अधिकार आणि आर्थिक स्वावलंबन मिळणे. पर्यटन क्षेत्र हे महिलांसाठी नवीन संधी निर्माण करणारे महत्त्वाचे माध्यम ठरले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

या शोधनिबंधाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

पर्यटन क्षेत्राचा महिलांच्या जीवनावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे
पर्यटनामुळे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा अभ्यास करणे
ग्रामीण व शहरी भागातील महिलांच्या सहभागाची तुलना करणे
पर्यटन क्षेत्रातील महिलांसमोरील अडचणी व आव्हाने ओळखणे
महिला सक्षमीकरणासाठी पर्यटन क्षेत्रातील प्रभावी उपाय सुचवणे

पर्यटनाची संकल्पना व स्वरूप :-

पर्यटन म्हणजे व्यक्तीने विश्रांती, मनोरंजन, व्यवसाय, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक कारणांसाठी आपल्या नेहमीच्या निवासस्थानापासून दुसऱ्या ठिकाणी केलेला तात्पुरता प्रवास.

पर्यटन म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने आपल्या नेहमीच्या निवासस्थानापासून दूर जाऊन विश्रांती, मनोरंजन, व्यवसाय, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक कारणांसाठी केलेला तात्पुरता प्रवास होय. जागतिक स्तरावर, पर्यटनाची व्याख्या अशी केली जाते की, व्यक्ती किमान २४ तासांपासून ते एका वर्षापर्यंत आपल्या नियमित ठिकाणाबाहेर राहते आणि त्या काळात कोणत्याही आर्थिक कमाईसाठी नव्हे तर इतर उद्देशांसाठी प्रवास करते. पर्यटन ही केवळ प्रवासाची क्रिया नसून त्यामध्ये निवास, भोजन, वाहतूक, मनोरंजन आणि सांस्कृतिक अनुभव यांचा समावेश होतो. त्यामुळे पर्यटन हा एक समन्वित आणि बहुआयामी उद्योग आहे.

पर्यटनाचे प्रकार-

धार्मिक पर्यटन	ग्रामीण पर्यटन
सांस्कृतिक पर्यटन	पर्यावरण पर्यटन
साहसी पर्यटन	

पर्यटनाचे महत्त्व-

पर्यटनामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला मोठा हातभार लागतो. पर्यटनामुळे खालील फायदे होतात
स्थानिक लोकांना रोजगार मिळतो
स्थानिक कला आणि संस्कृतीचा विकास होतो
ग्रामीण भागाचा विकास होतो
लघुउद्योगांना चालना मिळते.

पर्यटनाचे स्वरूप (Nature of Tourism)-

पर्यटनाचे स्वरूप विविध अंगांनी समजून घेता येते:

बहुआयामी स्वरूप (Multidimensional Nature)

पर्यटनात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय घटकांचा समावेश असतो.

सेवा-आधारित उद्योग (Service Industry)

पर्यटन हे पूर्णपणे सेवा देणारे क्षेत्र आहे. हॉटेल, वाहतूक, मार्गदर्शन, मनोरंजन या सेवा यामध्ये येतात. गतिशील स्वरूप (Dynamic Nature) पर्यटन उद्योग सतत बदलत असतो. नवीन ट्रेड, तंत्रज्ञान आणि ग्राहकांच्या गरजांनुसार तो विकसित होतो. रोजगारनिर्मिती करणारा उद्योग पर्यटनामुळे थेट आणि अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. सांस्कृतिक देवाणघेवाण (Cultural Exchange) पर्यटक आणि स्थानिक लोक यांच्यात संस्कृती, परंपरा आणि विचारांची देवाणघेवाण होते. पर्यावरणाशी संबंध पर्यटन नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर अवलंबून असते, त्यामुळे पर्यावरण संवर्धन महत्त्वाचे ठरते.

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना-

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात समान संधी देणे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या जीवनाशी संबंधित निर्णय स्वतः घेण्याचा अधिकार, आर्थिक स्वावलंबन, शिक्षण, समान संधी आणि सामाजिक न्याय मिळवून देण्याची प्रक्रिया होय.

यामध्ये महिलांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देणे, त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे आणि समाजात त्यांचे स्थान मजबूत करणे यांचा समावेश होतो.

महिला सक्षमीकरणाचे घटक (Components)-

महिला सक्षमीकरण विविध घटकांवर आधारित असते.

1. शैक्षणिक सक्षमीकरण

महिलांना शिक्षण मिळाल्यास त्या स्वतःचे हक्क ओळखू शकतात आणि योग्य निर्णय घेऊ शकतात.

2. आर्थिक सक्षमीकरण

महिलांना रोजगार, व्यवसाय आणि उत्पन्नाचे साधन मिळाल्यास त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र बनतात.

3. सामाजिक सक्षमीकरण

समाजात महिलांना समान दर्जा, सन्मान आणि स्वातंत्र्य मिळणे आवश्यक आहे.

4. राजकीय सक्षमीकरण

महिलांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढवणे महत्त्वाचे आहे.

5. वैयक्तिक सक्षमीकरण

महिलांचा आत्मविश्वास, स्वाभिमान आणि निर्णयक्षमता वाढवणे.

पर्यटन क्षेत्रात महिलांची भूमिका-

पर्यटन क्षेत्रात महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि बहुआयामी आहे. हे क्षेत्र महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि वैयक्तिक सक्षमीकरणाची मोठी संधी उपलब्ध करून देते. खालील मुद्द्यांद्वारे आपण ही भूमिका समजून घेऊ शकतो:

1. रोजगाराच्या संधी

पर्यटन क्षेत्रात हॉटेल, रिसॉर्ट, ट्रॅव्हल एजन्सी, मार्गदर्शक (गाईड), पर्यटन व्यवस्थापन, खाद्यपदार्थ सेवा इत्यादी अनेक क्षेत्रांमध्ये महिलांना रोजगार मिळतो. विशेषतः ग्रामीण भागातील महिलांसाठी हे उत्पन्नाचे महत्त्वाचे साधन ठरते.

2. उद्योजकता आणि स्वावलंबन

महिला स्वतःचे छोटे व्यवसाय सुरू करू शकतात, जसे की होमस्टे, हस्तकला विक्री, स्थानिक खाद्यपदार्थांची विक्री इत्यादी. यामुळे त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनतात.

3. सांस्कृतिक जतन व प्रसार

महिला स्थानिक संस्कृती, परंपरा, हस्तकला, लोककला आणि खाद्यसंस्कृती पर्यटकांपर्यंत पोहोचवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. यामुळे सांस्कृतिक वारसा जपला जातो.

4. सामाजिक सक्षमीकरण

पर्यटन क्षेत्रामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो, निर्णयक्षमता सुधारते आणि समाजातील त्यांचा दर्जा उंचावतो.

5. शिक्षण आणि कौशल्य विकास

पर्यटनाशी संबंधित प्रशिक्षण (भाषा, व्यवस्थापन, ग्राहक सेवा) महिलांना नवीन कौशल्ये शिकण्यास मदत करते.

ग्रामीण विकासात योगदान

ग्रामीण पर्यटनामध्ये महिलांचा मोठा सहभाग असतो. त्या स्थानिक उत्पादने, पारंपरिक कला आणि पर्यावरणपूरक उपक्रमांद्वारे गावाच्या विकासाला हातभार लावतात.

ग्रामीण पर्यटनामुळे गावातील महिलांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होतो.

ग्रामीण महिलांचे योगदान

होमस्टे सेवा

पारंपरिक खाद्यपदार्थ विक्री

हस्तकला उत्पादने

लोककला सादरीकरण

फायदे -

गावाचा आर्थिक विकास

महिलांचे उत्पन्न वाढ

स्थलांतर कमी होणे

पर्यटनामुळे महिलांचे सक्षमीकरण-

पर्यटन क्षेत्रामुळे महिलांना खालील प्रकारे सक्षमीकरण मिळते -

१. आर्थिक सक्षमीकरण

महिलांना रोजगार मिळून त्यांचे उत्पन्न वाढते.

२. सामाजिक सक्षमीकरण

समाजात महिलांचा सन्मान आणि आत्मविश्वास वाढतो.

३. कौशल्य विकास

पर्यटन क्षेत्रामुळे महिलांना नवीन कौशल्ये शिकण्याची संधी मिळते.

४. नेतृत्व क्षमता

स्वयं-सहायता गट आणि व्यवसायामुळे महिलांमध्ये नेतृत्व क्षमता विकसित होते.

५. सरकारी योजना व उपक्रम

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकार विविध योजना राबवते:

६. स्वयं सहाय्यता गट योजना

उदा. केरळ - 'कुडुंबश्री' आणि पर्यटन

Kudumbashree हा केरळ सरकारचा महिला स्वयं-सहाय्यता उपक्रम आहे.

वैशिष्ट्ये:

४५ लाखांहून अधिक महिला सदस्य

होमस्टे, फूड सर्विस, गाईड सेवा

स्थानिक पर्यटनात महिलांचा थेट सहभाग

परिणाम:

महिलांचे उत्पन्न २-३ पट वाढले

ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती

महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावला

कौशल्य विकास कार्यक्रम

पर्यटन विकास योजना

महिला उद्योजकता प्रोत्साहन

पर्यटनातील महिलांबाबत आकडेवारी -

जागतिक स्तर World Tourism Organization (UNWTO) नुसार:

पर्यटन क्षेत्रात सुमारे ५४% कामगार महिला आहेत

पण नेतृत्व स्तरावर महिलांचे प्रमाण कमी (~२०-२५%)

भारतातील स्थिती :

Ministry of Tourism India नुसार:

पर्यटन GDP मध्ये ~९% योगदान

महिला रोजगारात वाढती भागीदारी

ग्रामीण पर्यटनात महिलांचा सहभाग वेगाने वाढतोय

आर्थिक परिणाम :

पर्यटनामुळे महिलांचे उत्पन्न ३०-५०% पर्यंत वाढते.

स्वयंरोजगारात महिलांचा सहभाग वाढतो.

आव्हाने -

पर्यटन क्षेत्रात महिलांना काही अडचणी देखील येतात –

शिक्षणाचा अभाव

सुरक्षिततेचे प्रश्न

आर्थिक संसाधनांची कमतरता

सामाजिक बंधने

उपाययोजना -

महिलांचे पर्यटन क्षेत्रातील सक्षमीकरण वाढवण्यासाठी पुढील उपाय आवश्यक आहेत –

1. महिलांसाठी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम
2. स्वयं-सहायता गटांना प्रोत्साहन
3. सरकारी योजनांची अंमलबजावणी
4. सुरक्षित आणि अनुकूल कामाचे वातावरण

निष्कर्ष -

पर्यटन क्षेत्र हे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी एक प्रभावी माध्यम आहे. योग्य धोरणे आणि प्रशिक्षण दिल्यास महिलांना आर्थिक स्वावलंबन मिळू शकते. त्यामुळे पर्यटनाचा विकास आणि महिला सक्षमीकरण हे एकमेकांशी जोडलेले आहेत.

संदर्भसूची -

1. भारत सरकार – पर्यटन मंत्रालय अहवाल
2. महिला व बालविकास मंत्रालय अहवाल
3. UNWTO (World Tourism Organization) अहवाल
4. विविध संशोधन जर्नल लेख
5. Google Scholar व सरकारी संकेतस्थळे
6. ग्रामीण विकास व महिला सक्षमीकरण विषयक पुस्तके.